

УДК 949.711(05) «18»

Орел Ю. В.

ДО ПИТАННЯ ПРО СЕРБСЬКУ ПРЕСУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюються питання вивчення та опису періодичних видань як важливого джерела з історії ХІХ ст. Показано особливості розвитку преси сербів Габсбурзької імперії у 1820-1840-х роках і роль періодики у формулюванні програм національного руху.

Формування націй у країнах Центрально-Східної Європи пов'язане з процесами модернізації суспільства та включенням народів регіо-

ну в загальноєвропейський історичний контекст. Література та преса на цьому етапі виступають найбільш дієвими засобами самоідентифікації

Орел Ю. В., 2004

народів. Періодичний друкований орган стає частиною нової спільноти, відображає ступінь її внутрішнього розвитку та потреби. Дослідження ролі преси у формуванні нації має розкрити низку тогочасних суспільних зв'язків, а саме - формування національного права, культурного та політичного життя народу. Роль преси набуває особливого значення у націотворенні країн, що не мали своєї державності. Тому преса в країнах Центрально-Східної Європи виконувала роль популяризатора національних ідей, об'єднувала навколо себе інтелектуальний та активний потенціал нації. Періодичні видання сприяли швидкому поширенню елементів національного міфу, відігравали вирішальну роль у формуванні національних цінностей. Ідеї інтелектуалів, які через книги ставали б відомі широким масам лише за кілька років, поширювались одразу завдяки періодиці, здобували своїх противників чи послідовників; наслідком цього стало розгортання у пресі широкої полеміки щодо формування національної програми.

Важливість преси в процесах націотворення зумовлює необхідність її наукового дослідження у двох напрямках: як складової сучасної політичної системи, одним з ключових понять якої є «свобода слова», і як наукової проблеми, що потребує розробки чіткої методики дослідження, яка би дозволила описати ці джерела, й дійти науково обгрунтованих висновків щодо того, який вплив мало те чи те друкване видання на формування національної свідомості.

Першими працями з вивчення сербськомовних періодичних видань були бібліографічні збірники. Вони відбивали процес виникнення і поширення періодичних видань, занесених до бібліографій тих часів поряд з творами художньої літератури, філософськими та суспільно-політичними працями. Вже на час появи першої бібліографії Лукіана Мушицького (1823) було достатньо літератури, написаної мовою, що визначала себе як сербська. Це викликало необхідність систематизувати й описати її, адже існувала певна група людей, для якої ця бібліографія мала відкрити весь обсяг літератури, з якою треба було ознайомитися. В «Сербській словесності» Лукіана Мушицького, в розділі «Різні твори», наводяться періодичні публікації, надруковані до 1811 р. [1]. Ця бібліографія є досить повною порівняно з пізнішими. Основна її перевага в тому, що автор тривалий час був бібліотекарем Митрополічної бібліотеки в Сремських Карловцях і кожне з наведених видань опрацював *de visu*. Лукіан Мушицький наводить, зокрема, інформацію про найперше періодичне ви-

дання не тільки сербського народу, а й усіх південних слов'ян - «Слов'яно-сербский журнал, себто зібрання творів і перекладів», надруковане у Венеції 1768 р. [2]. У пізніших бібліографіях цей журнал майже не згадується, або він цитується за працею Мушицького.

Найпопулярнішою й найпоширенішою була бібліографія Йована Суботича (редактора «Сербського літопису», бібліотекаря Матиці), що видавалася в 1842 р. в «Літописі», починаючи від книги 56. Книга 57 присвячена опису періодичних видань «сербською» мовою і містить відомості про обсяг, періодичність, місце видання, ім'я редактора, перелік основних статей, які були надруковані впродовж року, що дозволяє зрозуміти тематику та політичну спрямованість друкованого органу [3].

Перші помітні спроби описати і проаналізувати періодику сербською мовою належить Товариству сербської мови, друківаним органом якого був «Вісник товариства сербської словесності». В цьому журналі від самого початку існувала рубрика «Бібліографія», а з 1856 р. з'явилася рубрика «Газети», що висвітлювала основні матеріали не тільки провідних на той час газет, а й місцевої преси.

Бібліографія сербської літератури Стояна Новаковича (поряд з бібліографією У. Джонича) залишається однією з основних у сучасному бібліотекознавстві. Серед багатьох його праць, присвячених сербській літературі, найбільше значення має «Сербська книга та її продавці й читачі у XIX столітті» (1900 р.). Ця книжка є не тільки підсумком багатолітньої праці автора, а й програмою для майбутніх досліджень. Цінним для дослідження сербської періодици в книжці С. Новаковича є розділ про передплату як один зі способів поширення літератури в кінці XVIII-XIX ст. Новакович ставить такі завдання перед майбутніми дослідниками щодо вивчення механізму і значення передплати: «У передплатних списках перших часів нашої нової літератури має бути праця, що могла б дати великий статистичний і географічний матеріал, аналіз якого має показати, як наша література розвивалася географічно, соціально і чисельно» [4]. Це завдання так і не було повністю виконано, а феномен передплати залишається малодослідженим у сучасній історичній науці, оскільки робота з таким матеріалом передбачає застосування методів статистичного аналізу. Хоча передплата не була єдиним шляхом поширення літератури, в тому числі і преси, її аналіз - це єдиний спосіб дослідити, які видання надходили до конкретної людини, географічного пункту, яке коло читачів охоплю-

вали. Крім того, фінансовий бік видавничої справи є основою її тривалого існування та якості, а передплата була стабільним джерелом прибутку. Для класифікації шформації про передплатників, висвітлення її динаміки та географії поширення журналу, зростання його тиражу Бранка Прпа-Йованович у праці «Srpsco-dalmatinski magazin» (1988) запропонував метод статистично аналізу, який ґрунтувався на ідеях Новаковича.

Найповніший огляд шляхів поширення літератури та преси з біографіями найвідоміших сербських видавців і книготорговців від XVIII ст. до наших днів вміщений у збірнику Петара Йоновича «Сербська книготоргівля»: крім біографій, у першій частині книги подано статті діячів ХДС ст., присвячені роздумам про завдання і розвиток книжної торгівлі.

Періодичні видання стають темою історичних досліджень з кінця XIX ст. Серед основних праць цього періоду з історії сербської преси можна назвати «Історичний огляд сербської друкованої продукції» Йована Скерлича. Видання було підготовлене до X конгресу слов'янських журналістів, що відбувався 1911 р. Результатом роботи цього конгресу стало 4-томне видання «Південнослов'янського друкарства», кожен з томів якої був присвячений сербській, хорватській, болгарській та словенській періодиці. Сербський том написав Йован Скерлич, а бібліографію до нього склали асистенти Белградського університету Урош Джонич і Павле Стефанович (бібліографія охоплює період 1768-1910 рр., 1016 видань). Ця бібліографія, як і сама праця Скерлича, є чи не єдиним узагальнюючими дослідженнями з розвитку сербської преси другої половини XVIII-XIX ст. Усі наступні спроби описів так чи так спиралися на них. У доповіді на конгресі Й. Скерлич охарактеризував сербську пресу «як вираз духовного руху, що виник у сербському суспільстві. Вона давала сербам щось більше, ніж щоденні новини і звичайну розвагу, вона для нас, за висловом одного з перших сербських публіцистів, Дмитрія Фрушича, перший, найлегший і найвичерпніший засіб спонукати до читання книг, роздумів і прогресу в цивілізації і літературі» [5].

Перші сербські політичні програми, головною метою яких було створення національної держави, формулювалися на сторінках преси. Наприкінці 20-х років XIX ст. прибічники двох різних програм - консервативної та радикальної, виразниками яких стали «Літопис Матиці сербської» та «Даниця» Вука Караджича, вступають у відкриту суперечку на сторінках преси. Ця полеміка сприяла кристалізації та популяризації цих про-

грам. Дискусії, що розгорнулися ще в 1818-1819 рр. на сторінках «Газета сербська» (1 липня 1813 - лютий 1822) і стосувалися переважно мовних питань, переходять на шпальти «товстих журналів». Тематика також змінюється, хоча вся полеміка і відбувається на тлі суперечок про шрифти та мову, але дискусія, що розгорнулася на сторінках «Літопису» і «Даниці», була спрямована також і на вирішення соціальних, ідеологічних, меншою мірою - політичних питань. І якщо в «Газеті» надавали трибуну і одним, і другим, то аналіз успіхів «Даниці» чи «Літопису» у залученні передплатників та географії поширення журналу дозволяє зрозуміти, яке з видань було популярнішим, а значить, могло більше впливати на процеси пробудження національної свідомості.

Формування вчених товариств діячами сербського національного відродження мало вирішальне значення в поширенні національної ідеології. Завдання і засоби діяльності цих товариств постійно змінювались відповідно до того, як зростав їхній вплив на народ, на розвиток культурного життя у сербських землях. Ідеологічна боротьба, яку вели ці товариства на шпальтах своїх видань, сприяла зростанню політичної свідомості публіки.

Заснування «Сербської Матиці» (суспільно-культурної організації, створеної спершу сербами Габсбурзької імперії, а потім й іншими слов'янськими народами для видання літератури рідною мовою та просвіти народу) нерозривно пов'язано з виданням журналу «Літопис Сербської Матиці», який був її голосом упродовж 175 років. Необхідність створення єдиного для всіх сербів науково-літературного органа розуміли всі: Лукіан Мушицький і П. Й. Шафарик, Милован Видакович та Георгій Магарашевич. Вони робили такі спроби й раніше.

Зміст і програму майбутнього журналу було оголошено 18 січня 1823 р. У 1824 р. у першій книжці журналу Г. Магарашевич окреслює коло проблем, які, на його думку, має вирішувати кожне сербське видання: «Позбавлені сербських газет, дорожочінності народної, яку легко забути, ми позбавлені і тих вигод, з якими газети взагалі будь-якого народу з усіма його найрізноманітнішими життєвими обставинами нероздільно пов'язані, окрім цього, ми не знаємо, що діється в літературі не тільки інших народів та наших одноплемінників, а й що серед нас самих у тій галузі відбувається. А якщо щось і знаємо, то випадково і недостатньо, а це для патріотичних почуттів мала втіха. Як же тоді ми можемо прискорити розвиток літератури і освіти народної?»

[6]. Проте на першому етапі свого існування (до переселення в Нови Сад 1864 р.) «Літопис» не мав великого впливу на народні маси, хоча кількість передплатників і членів товариства поступово збільшувалась. З часом видання стає поміркованішим, особливий прогрес у ставленні до нового правопису намічається за редакторства Йована Суботича.

Історія створення «Матиці Сербської» відображає культурні процеси, які відбувалися в суспільстві. Вона стає осередком середнього класу. Створення товариства ініціював адвокат Й. Хаджич (писав під псевдонімом Милош Светич) родом із Сомбора; інші засновники були торговцями: Йосип Миловук із Третня у Сремі, Гаврило Бозитовац - торговець пештський, Йован Деметрович родом з Далмації - торговець з Буди, Андрій Розмирович родом із Сремських Карлівців, Георгій Станкович із Вршца, Петар Раїч родом із Ковачиці [7]. Крім того, вони представляли різні регіони з сербським населенням у Габсбурзькій імперії.

«Матиця» була створена 16 лютого 1826 р. (за зразком Угорської академії наук), щоб протистояти мадяризації. Основним її завданням проголошувалося «поширення літератури й освіти серед сербського народу» (статут було розроблено Хаджичем і запропоновано на засіданні 2(14) лютого). За статутом передбачалося, що членом об'єднання може бути кожен, хто внесе 100 форинтів. Усі члени «Матиці» проголошувались рівними, одного члена пропонувалося обрати діловодом, одного - касиром, а двох - ключниками, тому що каса має бути закрита на два ключі. Й. Миловук був обраний першим секретарем, Й. Деметрович - касиром, Г. Бозитовац і Г. Станкович - ключниками. Досить скоро «Матиця» змушена була перебрати на себе опікування «Літописом», який вже після трьох перших номерів опинився на межі фінансової кризи. Завдяки матеріальній підтримці «Літопис» виходив ще до 1835 р., коли і був заборонений.

Передплата залишалася основним способом поширення літератури сербською мовою протягом усього XIX ст., але навіть після відновлення видання передплатників журналу було небагато, що свідчить про марні сподівання на його впливовість.

1833 р. Вук Караджич пише про значення передплати: «Передплата є для нас, по-перше, жебрацтвом і великою досадою, як для письменників, так і для збирачів передплати, але оскільки ми не маємо ще справжньої книжкової торгівлі, вона є єдиною можливістю не тільки книгу видати, а й розповсюдити серед народу; ба-

гато людей ніколи не купило б цих книжок, якби не було передплати» [8].

Списки передплатників дають змогу простежити, як збільшувалась їх кількість та місце локалізації [9]. Варто звернути увагу, що на першому етапі, до переселення у Нови Сад, «Літопис» залишався локальним виданням, поширеним здебільшого в околицях Будапешта. Навколо нього гуртувалися найбільш консервативні представники сербської інтелігенції. Спроби Йована Суботича як головного редактора зробити видання більш прогресивним, підтримати мовну реформу Вука Караджича наштовхнулися на негативну реакцію передплатників, і за його редакторства кількість передплатників зменшилась. Хоча «Літопис» і не почав друкуватися за новим правописом, але всім була відома позиція його головного редактора, який особисто підтримував Вукову реформу. В журналі з'являються статті, присвячені сербській філології, іноді використовуються нові шрифти. Такі зміни викликали спротив старої консервативної групи передплатників, і з 206 передплатників у 1842 р. у 1843 р. залишається тільки 150. Внаслідок планомірної роботи Суботича консервативна група поступово втрачає свій вплив у «Матиці», на 1847 р. кількість передплатників зростає до 179, географія поширення журналу збільшується. Якщо раніше, незважаючи на чисельне сербське населення Нового Саду, за передплатою тут не було отримано жодного примірника «Сербського Літопису», то в 1847 р. передплачено три примірники. Вперше журнал поширив свій вплив і на Боснію (хоча зникли передплатники з Далмації, що можна пояснити успіхом іншого сербського журналу «Любитель просвіти», який мав велику кількість передплатників і був дуже поширений і за межами Далмації, серед сербів не тільки-Габсбурзької імперії, а й Сербського князівства, Боснії та Герцеговини, Чорногорії).

«Літопис», так само як інші матичні видання, друкувався в основному за рахунок пожертв та членських внесків, а не за рахунок прибутку. За 1841 р. прибуток від продажу книжок становив лише 30 % готівкового прибутку «Матиці», не включаючи прибутки від вкладів у банках тощо [10].

У 1829 р., коли «Літопис», як завжди в перші роки свого існування (до того часу, як С. Текеля заповів «Матиці» своє майно) перебував на межі закриття через матеріальні негаразди, Мілош Обренович та його брат Єфрем пожертвували виданню 120 талерів («...шлемо це на друкування сербських книг і особливо "Літопису Сербського"») [11]. В «Листі Філосерба», тодішнього ре-

дктора «Літопису» Г. Магарашевича, подається звіт за перші три роки роботи «Матиці»: «Неймовірно, що Матиця сербська з таким малим капіталом і за таких неприємностей і бід, що додалися одна до одної, за короткий час свого існування, тобто за три роки, стільки змогла зробити. Надруковано 12 номерів "Сербського Літопису", "Касія Цариця", "Зачин", "Милева", "Бій на Косову"... Лише королівській типографії у Буді виплачено 6000 форинтів, письменникам – близько 1000 ф., і разом з тим капітал засновника не порушено... З цього видно, який дух підтримував Сербську Матицю, які поряд з матеріальними жертвами, народному благу принесеними, радо жертвували свій труд і наполягали, щоб те, що заснували, укріпити. Особливою подякою заслуговують службовці Матиці Сербської, особливо А. Размирович і Н. Стоянович, які прикладом своїм показують, що є справжня любов і чиста пристрасть до народної літератури. Вони ділом своїм показують, що кожен серб будь-якого звання і чину може, якщо сам цього захоче, суспільному добру у пригоді бути і своє ім'я добрим ділом увічнити» [12].

Хоча «Матиця» сама потребувала меценатської допомоги, її лідери робили все можливе, щоб підтримувати здібних сербських учнів, які навчалися за рахунок коштів, призначених на це заповітом Сави Текелія, намагалися безкоштовно надсилати Матичні видання тим товариствам і школам, які зверталися по допомогу, направляли свої видання до бібліотек.

До переїзду в Нови Сад, що поступово набуває значення сербського культурного центру в Габсбурзькій імперії, ставлення народу до «Матиці» було неоднозначним. Спричинили це суперечки між Вуком Караджичем і М. Светичем. У сербській історіографії образ «Матиці» як єдиного порятунку сербського народу сформувався значно пізніше, а в 1820-1830-ті роки і до видань товариства, і до діячів «Матиці» ставилися з підозрою як до агентів митрополії. 1832 р. Вук Караджич пише Я. Копитару: «Магарашевич і Светич є зброєю митрополита проти мене і вас» [13]. Те, що вплив «Літопису» серед населення не був дуже відчутним, свідчить не тільки кількість передплатників (аргументувати це можна тим, що існувала безпосередня торгівля на Пештському щорічному ярмарку, звідки журнали могли поширюватися не тільки по всій імперії, а потрапляти і до володінь Порти), але чимало примірників залишалося нерозповсюдженими (за звітами самої «Матиці»). Ставлення провідних діячів національного руху до журналу виразив П. Й. Шафарик словами «жалюгідні літописи»,

а Магарашича у своїх листах він називав «лінивим редактором».

Тим більше зрозуміло, що «Матиця» не так переймалася втратою передплатників, від яких вона завжди не дуже залежала, як втратою меценатів, більшість з яких дотримувалася консервативних поглядів. Такі побоювання заважали Й. Суботичу порвати з консервативно налаштованими засновниками і перетворити «Літопис» на сучасне видання, яке задовольняло б широкі маси населення.

На противагу «Матиці» в 1828 р. було здійснено спробу створити «Товариство любителів сербської літератури», яке виступало за «створення розмовної сербської мови», щоб «приклад і почин дати сербському народу для просвіти» і літературну культуру сербську якомога вище підняти». «Товариство» було засноване в Темішварі Димитрієм Тиролом за підтримки Вука Караджича. Але це товариство не мало таких щедрих пожертв, як Матиця, тому 1831 р. було розпущено.

У 1833 р. Д. Тирол переїздить до Сербії, де бере участь у заснуванні нового наукового товариства. 1841р. в Белграді було створено «Товариство сербської мови», метою якого було «поширення навчання сербською мовою і особливо створення і вдосконалення сербської народної мови». Міністр освіти призначив перших членів товариства, а затверджені князем Михалом, ними стали: Д. Ісаїлович, С. Маркович, Й. Стеїч, Д. Тирол, С. М. Сарайлія, Й. С. Попович, А. Николич, І. Стоянович. Офіційно Вук Караджич не увійшов до цього товариства, але більшістю голосів був обраний його членом. Товариство офіційно почало діяти 8 червня 1842 р., а його друкованим органом став журнал «Вісник Товариства сербської мови», який виявився дійсно першим науковим виданням сербською мовою, де друкувалися актуальні дослідження не лише з питань мови. Журнал мав велике значення для заснування Сербської академії наук, що засвідчило поширення освіти в Сербії та загальне піднесення її наукової думки.

Крім Вука Караджича та його широковідомих книг «Словник» і «Песнарица» на формування сербської національної свідомості відчутно вплинули такі періодичні видання, як «Даниця» та «Ковчежич». «Даниця» відіграла провідну роль у формуванні нового типу діячів національного відродження. Так, уже за 1826 р. «Даниця» мала 107 передплатників, а географія її поширення щороку збільшувалася. За 1827 р. Джура Милутинович Црногорац передав передплату, зібрану в Сербському князівстві, 1828 р. передплата

надходила вже з Гроцка, Ягодина, Остружнице, Крагуєваца, Смедерева, Пожеги.

У «Даниці» перевагу надавали не художній літературі, а працям, що стосувалися останніх подій у Сербії: «Географічно-статистичний опис Сербії» (1827), «Як сербський Плутарх, або життя відомих сербів у Сербії нашого часу» (1829), де Вук Караджич, відходячи від традиції описувати подвиги давно померлих або легендарних героїв, стверджує, що сербський народ уже не потребує історичної легітимації, бо має власних сучасних героїв, існування яких не викликає сумнівів. Себто Вук Караджич намагається запровадити національну, природну легітимацію, показує реальний стан речей в автономії, коли повстання є чимось на зразок плебісциту.

Для формування романтичної літератури та засад оmlадинського руху велике значення мала полеміка, що розгорнулася на сторінках «Будапештського кур'єра» з одного боку та «Сербської газети» з другого. Їй були присвячені статті «Справжні причини», «П. поп Павле Карахотвршкович і сербські пам'ятні книги», «Відповідь на "Завдання сербського філолога"», «Критика у мові» і найголовніша - «Вукова відповідь на "Рішучі заперечення" М. Светича» [14]. Після революційних подій 1848-1849 рр. ця полеміка не тільки не припинилась, а й розгорнулася з новою силою. Серед послідовників Вука вже була освічена молодь, що втілювала його думки в реальність як в межах Габсбурзької монархії, так і Сербського князівства.

Преса акумулювала найважливіші події не тільки політичного, а й культурного життя, у XIX ст. повністю віддзеркалювала суспільні процеси, суперечності, вагання, труднощі та завдання, що стояли перед національними рухами та окремими його діячами. Періодичні видання як історичне джерело мають подвійне значення: проблемно-тематична спрямованість газети чи журналу прояснює їхнє місце і роль у процесі

націотворення, а дослідження всього масиву періодики дають змогу з'ясувати соціальний, кількісний і територіальний склад передплатників. Списки передплатників - окремий документ, що потребує більш детального статистичного опрацювання. Саме у XIX ст. преса набуває свого нового соціокультурного статусу. У сербській видавничій практиці цього часу передплата була головним способом поширення продукції. Періодичні видання виконували функцію єднальної ланки між читачем і письменником. Динаміка змісту і формату періодичних видань упродовж XIX ст. відображала зміну читацьких смаків і соціального складу самої читацької аудиторії.

Сербськомовна періодика еволюціонізувала від просвітницької, що поширювалася переважно серед інтелектуалів, до масової преси під час революції 1848 р. Аналізуючи зміни соціального складу передплатників, можна дійти висновку, що буржуазія стає основним споживачем періодичних видань, на її ж кошти вони і видаються. Поступово збільшується кількість передплатників та розширюється їхнє соціальне коло. Коли перші видання поширювалися лише в найбільших містах імперії, то «Даницю», «Літопис Сербської Матиці» передплачували представники різних країн, професій та освітнього рівня.

Отже, розкол у сербському національному русі, що відбувався навколо «Сербського літопису» та «Даниці», відображає боротьбу двох політичних програм. Неприйняття Вукової реформи групою Й. Хаджича, хоч і було поступкою клерикалізмові, але цілком виправданою, оскільки видання фінансувалося не лише передплатниками. Тому різні позиції (як консервативна, так і прогресивна) сприяли підвищенню загального рівня свідомості, формуванню різних програм національного розвитку. Це давало змогу національному рухові дієво заявляти про себе і розвиватися в різних політичних системах.

1. Бикицки М. Прилози за историју српске периодике // Библиотека Матице Српске. - Трагови - Нови Сад, 1993.- Књ. 3.- С. 8-9.
2. Факсимільне видання: Славено — сербській магазинь, то есть Собрание сочинений и переводов къ пользь и увеселению служащихь.- Нови Сад, 1968.
3. Назва «Сербска Летопись» (1824-1830), з кн. 21 назва «Сербській Летопись», з кн. 42 (1838) - «Новый Сербській Летопись», з кн. 56 повернулись до старої назви (1842) - «Сербській Летопись», сучасна назва від кн. 115 (1873) «Летопис Матице Српске» (далі - ЛМС).
4. Новаковић С. Српска књига њени продаоци и читаоци у XIX веку.- Београд, 1982.- С. 18.
5. Бикицки М. Вказ. праця.- С. 17.
6. ЛМС.- 1824.- Кн. 1.- С. 149-150.
7. Петровић Б. Матица српска њени стари и нови лик у

нашем времену // Библиотекар.- 1977. - № 1-3.- С. 13-21.

8. Скерлић Ј. Историја нове српске књижевности.- Београд, 1967.- С. 139.
9. В «Літописі» списки передплатників надруковані в №№ 3-6, 9, 16, 18, 20-22, 24, 28, 29, 31-34, 36-38, 40-42, 54, 59, 63, 71, 75, 79, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 96.
10. Преглед цњлогъ станя Матице сербске съ концемъ године 1841 // ЛМС- 1841.-С 164-166.
11. ЛМС-1829. - КН.21. - С. 109-110.
12. Там само.
13. Там само.- 1912.- Кн. 285.- Ч. 1.- С 8.
14. Караџић В. С. Критике и полемике / Српска књижевност у сто куга. Матица српска. Српска књижевна задруга.- НовиСад, 1960. - Књ. 16.

J. Orel

TOWARD THE QUESTION OF SERBIAN PRESS
OF THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

The question of using periodical publications as source of history of 19th century is investigated in this article. Also it is pointed on the special features of development of the Serbian press in Habsburg monarchy in 1820-1840s and role of press on the formulation the programs of national movement.